

Boekbesprekingen

Vries, J. de, & Woude, A.M. van der, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei.*

Amsterdam: Balans, 1995 894 pp.
ISBN 90 5018 281 x

Met de verschijning van het nieuwe handboek van De Vries en Van der Woude over de sociaal-economische geschiedenis van de Republiek zijn we momenteel vermoedelijk beter geïnformeerd over de Nederlandse economische geschiedenis in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw dan over die van de negentiende of twintigste eeuw. Qua benadering is het boek een combinatie van de Annales-school met haar sterk empirisch-kwantitatieve aandacht voor lange-termijnveranderingen waarbij verschillende lagen van de maatschappelijke werkelijkheid elk een verschillend tempo vertonen enerzijds en de op de rationele-keuzetheorie geïnspireerde Amerikaanse nieuwe economische geschiedenis met haar nadruk op de invloed van institutionele veranderingen anderzijds. Wat inhoud betreft is het werk behalve een synthese van het historisch onderzoek naar de ontwikkeling van de economie onder de Republiek dat de laatste vijftien jaar is verricht, vooral een poging om een vraag te beantwoorden die Huizinga (1941) stelde in zijn *Nederlandse beschaving in de 17e eeuw*, namelijk hoe het kwam dat zo'n kleine en afgelegen staat als de Republiek zo vlak na haar ontstaan economisch, politiek en cultureel reeds zo

vooraan kon staan. Volgens de auteurs kwam dat omdat de Republiek als eerste een moderne economie vormde: de burgers onder de Republiek ontwierpen min of meer bewust instituties en organisaties met het oogmerk om economische transacties efficiënter te doen verlopen. Deze institutionele vindingen voerden tot een eerste ronde van economische groei, één waarvoor industrialisatie niet nodig was. In feite is het boek van De Vries en Van der Woude een illustratie van het standpunt, verkondigd door North en Thomas in hun *The rise of the West* uit 1973, dat efficiënte eigendomsrechten op land, arbeid en kapitaal tot de opkomst van het Westen hebben geleid. Het boek is een hele verbetering op het oude handboek van Van Dillen, *Van rijkdom en regenten* uit 1970, dat de toenmalige stand van het vak weerspiegelde. Van Dillen weerlegde bestaande ideeën zonder er een eigen conceptie voor in de plaats te stellen. Ook waren er in die tijd veel minder vergelijkbare kwantitatieve gegevens beschikbaar.

Het is niet mogelijk om in het bestek van een bespreking recht te doen aan de rijkdom van een boek van bijna 900 bladzijden. Het boek is bijzonder mooi uitgegeven met vele instructieve tabellen en figuren. In het boek ligt de nadruk op de economische geschiedenis van de Republiek zelf en niet op de wijze waarop deze is bestudeerd en beschreven. Daarom ontbreken vermoedelijk precieze annotaties, hetgeen bij gebruik van het boek hinderlijk is.

Een boek van dien omvang als het onderhavige verliest al gauw aan compositie. Hoewel de gele-

ding in hoofdstukken niet direct inzichtelijk is, blijkt deze toch dwingend uit de gevolgde redenering voort te vloeien. Sterk vereenvoudigd komt het erop neer dat eerst 'de oorzaken' worden behandeld, dat wil zeggen de ecologie, de bevolkingssamenstelling, en de instituties op de kapitaalmarkt. Vervolgens wordt hun invloed op de welvaart en de verdeling uitgezocht, en dat telkens binnen andere contexten, namelijk voor stad en platteland, voor verschillende bedrijfssectoren, en voor verschillende sectoren van de arbeidsmarkt. Tenslotte is er voorafgaande aan een korte epiloog een apart hoofdstuk waarin de gehele periode wordt beschouwd en waarin een periodisering wordt voorgesteld van de tijd tussen 1500 en 1815 in vijf perioden, waarbij elke periode wordt gekenmerkt door een eigen groeitempo van welvaart. De afsluitende opmerkingen in de epiloog over het verloop van ontwikkelingen op lange termijn zijn enigszins onbevredigend omdat deze in zulke abstracte termen zijn gesteld. Sociale verandering zou op lange termijn nooit een exponentieel verloop vertonen, maar altijd asymptotisch zijn.

Opvallend is het creatieve gebruik van bronnen. Het is met name indrukwekkend hoeveel informatie de auteurs en collega-historici aan boedelinventarissen, die werden opgemaakt bij iemands versterven, weten te ontlokken. Ze worden onder meer benut voor een schatting van de vermogensopbouw, de hoeveelheid contant geld in een huishouden, de omvang van het bezit aan schilderijen bij burgers en boeren, het tijdstip en de omvang van investeringen in stenen boerderijen met een apart woongedeelte en stenen bijgebouwen, het aantal stuks vee en daarmee het type agrarisch bedrijf, en het type en het aantal landbouwwerktuigen. Zelfs ontwikkelingen in de niet-materiële cultuur laten zich met behulp van deze bron traceren, bij voorbeeld de ontwikkeling naar meer huiselijkheid in het gezinsleven.

Even opmerkelijk is de durf en de zorg waarmee berekeneerde schattingen worden gemaakt over trends in zaken waarover bronnen met directe gegevens ontbreken, door creatief om te gaan met bronnen en door gegevens vergelijken en te combineren. Zo wordt bijvoorbeeld de hoeveelheid geconsumeerde boter geschat op grond van de opbrengsten van de accijnzen op boter. En de mate waarin een produktmarkt of arbeidsmarkt een eenheid is wordt afgelezen aan de correlatie die op een bepaald moment te vinden is tussen de prijzen in verschillende plaatsen.

De grote lijnen van de ontwikkeling van de Nederlandse economie tussen 1500 en 1800 zijn al wel bekend, toch weten de auteurs telkens het bestaande beeld te vernieuwen of te nuanceren. Laat ik enkele zaken naar voren halen, waaronder naar mijn vermoeden echte ontdekkingen van de auteurs, hoewel dat laatste moeilijk vast te stellen is door het al eerder vermelde ontbreken van duidelijke verwijzingen. Een belangrijk onderdeel van het bestaande beeld onder historici is dat de economie en de bevolking onderhevig zijn aan een zogenaamde seculaire trend, een golfbeweging, die is af te lezen aan de omvang van de produktie, de hoogte van de goederenprijzen, de levensstandaard en de groei van de bevolking. In de Republiek vertoonde de seculaire trend een opgaande lijn gedurende de zogenaamde lange 16e eeuw, tot 1650, daarna trad relatieve stagnatie in tot 1750, en vervolgens een stijging. De auteurs nuanceren het bestaande beeld, of eigenlijk keren ze terug naar een ouder historisch standpunt. In de 18e eeuw trad geen stiekeme economische groei op zoals de laatste jaren werd beweerd, maar stagnatie en teruggang. De bevolkingsomvang bleef stabiel. Het percentage mensen dat in steden woonde liep zelfs terug van ruim 40% naar 35%. Het leven in de 18e eeuw was echter niet alleen kommer en kwel. De arbeidsproductiviteit was uit-

zonderlijk hoog en de lonen in het Westen van het land waren hoog in vergelijking met elders. Bovendien werd de teruggang van de stedelijke economie deels goedge maakt door een groei van de economie op het platteland en in de kleinere steden.

Een ander belangrijk onderdeel van het bestaande historische beeld is dat niet iedereen even sterk te lijden had onder de neergang in de seculaire trend omdat de lonen door de tijden heen een grote starheid vertonen en bijna niet op verandering in vraag en aanbod reageren, ondanks economische teruggang. Wel ontstond omvangrijke werkloosheid en armoede. De auteurs laten echter zien dat de lonen zich wel degelijk aanpassen aan vraag en aanbod van arbeid. De lonen voor loswerk daalden en, hetgeen een echte ontdekking is, de werktijd zowel per dag als over een heel jaar werd verlengd.

Niet zo zeer nieuw als wel een goede samenvatting is hetgeen de auteurs schrijven over de invloed van de technologie. Tot 1500 werd elke toename in welvaart grotendeels ongedaan gemaakt door bevolkingsgroei. Deze Malthusiaanse valstrik was in belangrijke mate verantwoordelijk voor het optreden van de schommelingen in de seculaire trend. Na die tijd wisten de inwoners van de Republiek hieraan steeds beter te ontkomen, onder meer door tal van technologische vindingen, zoals de water-omhoog-schroevende vijzel, het graven van nieuwe waterwegen, beurtvaart met trekschuiten, de turfontginning, de windmolentechnologie, het fluitschip, het inzouten van haringen, enzovoorts.

Nog belangrijker voor de voortgaande economische groei, en dat is de claim in het boek, waren de 'sociale' uitvindingen op de kapitaalmarkt. Ondanks frequente oorlogen en de daaruit voortvloeiende fiscale druk ontstond in de Republiek geen centrale staat - de auteurs spreken over een

'onwaarschijnlijke staatsinrichting' - maar wel een betrekkelijk effectief belastingstelsel. Bekend is dat de zeven provinciën een groot deel hun provinciale belastinginkomsten via een quotensysteem afdroegen aan de staat en dat ze er zo voor zorgden dat de staatsuitgaven waren gedekt. Minder bekend is dat de staat in zijn uitgaven niet direct afhankelijk was van belastingopbrengst. Hij verwierf handelingsvrijheid door leningen te plaatsen bij vermogende en minder vermogende onderdanen, welke leningen werden gedekt door belastinginkomsten. Belangrijk voor het welslagen van dit fiscale stelsel was de belangenverstrengeling van de regenten als bestuurders die belasting hieven en leningen aangingen en als leden van rijke families die in staatspapieren hadden geïnvesteerd. Deze mensen hadden een groot belang bij een solvabele staat daar ze veel geld had geleend aan deze staat en voor hun inkomen afhankelijk waren van rente en aflossing.

Het belastingstelsel was flexibel doordat veelsoortige belastingen werden geheven, waaronder indirecte belastingen op een heel arsenaal aan goederen en diensten. Deze accijsbelasting liep soms op tot bijna 20 % van de verdiensten van een ongeschoold arbeider. Toch was het stelsel voor die tijd weinig regressief, want daarnaast bestond er een progressief systeem van belastingen op onroerend goed, land en vermogen. Bovendien waren er vrijwel geen categorieën burgers die werden vrijgesteld van het betalen van belasting. Door de tijd werd het belastingregime minder regressief vanwege een afnemend belang van belasting op consumptiegoederen en een toenemend belang van de directe belastingen. Ook was de belastingdruk betrekkelijk hoog - iets wat de Engelse zaakgelastigde William Temple als tijdgenoot reeds opviel - en deze nam bovendien toe. Tenslotte was de belastingopbrengst tamelijk goed vooraf te bereke-

nen, omdat het systeem niet langer op eenmalige bedes, maar op regelmatige heffing berustte. Naast het belastingstelsel vonden nog tal van andere organisatorische vernieuwingen plaats in de commerciële financiering die de groei bevorderen. Zo ontstonden onder meer de wisselbank waar men wederzijdse schulden kon verrekenen; de bank van lening waar particulieren tegen een onderpand geld konden lenen; de Amsterdamse beurs waar letterlijk in alles wat er te krijgen was werd gehandeld; publieke prijscouranten gepubliceerd in plaatsen in het buitenland met wisselkoersnoteringen uit Amsterdam; de termijn- en de commissiehandel; gespecialiseerde bankiershuizen; zeeverzekering; risicospreiding door partenrederijen; en de acceptgiro. Een bank in hedendaagse zin, dat wil zeggen een die slechts een gedeeltelijke dekking aanhoudt en daardoor in staat is de kredietverlening op te voeren, ontstond opmerkelijk genoeg niet. De financiële instellingen vormden bovendien de ontmoetingsplaats voor allerlei informele contacten die gebruikt konden worden voor uitwisseling van informatie of voor het aangaan van transacties. Het boek bevat een leerzaam kaartje van het centrum van Amsterdam dat laat zien hoe sterk de financiële instellingen en daarmee vermoedelijk ook de handel en informatie-uitwisseling geconcentreerd waren in het centrum van de stad. De algemene noemer achter deze sociale vindingen is dat ze de kosten die verbonden zijn aan economische transacties naar beneden brachten, dat wil zeggen het was in de Republiek aanmerkelijk gemakkelijker dan elders om allerlei feitelijke informatie te zoeken, om vast te stellen of iemand kredietwaardig was, om zich te verzekeren tegen allerlei risico's, en om naleving van contracten en afspraken af te dwingen. Veel van de nieuwe organisaties waren bovendien een manier voor rivalen om tot wederzijds voordelige

compromissen en samenwerking te geraken.

Het boek bevat over tal van andere thema's belangrijke argumenten en informatie. Vele blijven hier onbesproken, bij voorbeeld de opwaardering van het belang en de efficiënte van de VOC en de WIC, de organisatie van een continu verleende armenzorg, de verstrengeling van de stedelijke en plattelandseconomie, de ontwikkeling van de economie op de oostelijke zandgronden, de omvangrijke immigratie en emigratie, het vroege overheersen van het kerngezin, of de economie in de Franse tijd. Slechts over een tweetal voor sociologen bijzonder interessante thema's wil ik nog wat zeggen. Dat is allereerst de eventuele bijdrage van het calvinisme aan de eerste ronde van economische groei. De auteurs relativeren dit belang. De groei was al ingezet voordat het calvinisme zich verbreidde. Ze wagen zich niet aan een discussie over de invloed van de protestantse ethiek op het ontstaan van een persoonlijke rationele levenshouding, hoewel bij voorbeeld preekboeken en notulen van kerkeraden daar wel enige aanwijzing over bevatten. Wel achten de auteurs het calvinisme verantwoordelijk voor het hoge niveau van geleterdheid, in het algemeen voor het omvangrijke human capital in Nederland. De Gereformeerde Kerk stimuleerde sterk de deelname aan het volksonderwijs, met name van armen, omdat hierin een middel tot protestantisering van de maatschappij werd gezien. Naast de verklaring van economische groei en welvaart wordt in het boek ook veel aandacht besteed aan de verdeling van die welvaart, met name ook aan de verschillende herverdelings-effecten die uitgaan van institutionele regelingen zoals belastingssystemen. Opmerkelijk is dat beleggers vroeger geen oog schijnen te hebben gehad voor inflatie, waardoor hun leningen aan de staat in feite tot verkapte belastingen werden. De staatsleningen hadden ook een tegengesteld,

regressief effect. De rente over de leningen en de aflossing ervan met belastinggeld kwamen bij een kleine groep vermogenden terecht. Bovendien ontstond er werkloosheid door investering in staatsschuld in plaats van in produktieve ondernemingen.

Volgens de auteurs was de arbeidsmarkt tijdens de Republiek gesegmenteerd in drie sectoren: het meest aantrekkelijke segment bestond uit banen bij de overheids- en semi-overheidsorganen, in beroepen die in gilden waren georganiseerd, en in kapitaalintensieve bedrijven; het tweede segment werd gevormd door losse, tijdelijke seizoenarbeid en arbeidsintensief werk in de bouwnijverheid, de landbouw, turfwinning, walvisvangst, visserij en tal van ambachten; de VOC vormde het derde, minst aantrekkelijk segment, al was het alleen al vanwege de hoge sterftekansen. In het algemeen was de sociale stratificatie en in het bijzonder de beroepsstructuur, ook op het platteland, zeer gedifferentieerd. De ongelijkheid in inkomen was duidelijk groter dan de huidige, maar de verschillen zijn niet eens zo groot. Zo schatten de auteurs dat in de tweede helft van de 18e eeuw het inkomenstaandeel van de rijkste 20% van de huishoudens in Holland op 56% van het totale inkomen van alle huishoudens, terwijl dat aandeel nu vlak onder of boven de 40% zit, daarvan afhankelijk of men netto- of bruto-inkomens rekent.

Hoewel de waarde van het boek zich in zijn gebruik moet bewijzen, zal het boek, met de Engelse versie die binnenkort uitkomt, ongetwijfeld zijn weg vinden niet alleen in Nederland maar in de hele internationale gemeenschap van historici en historisch geïnteresseerden. Tot slot wil ik nog opmerken, en dit klinkt misschien wat onverwacht bij een handboek, dat het boek spannend is om te lezen. Mijn gissing is dat dat komt omdat de auteurs originele antwoorden geven op interessante en dringende vragen, waarbij de

aangehaalde onderzoeksbevindingen niet alleen antwoorden aannemelijk maken maar ook bij voortduring het bestaande historische beeld aantasten.

Henk Flap

Prins, W.J.M., *Urban growth and housing delivery past and present: A comparative analysis of nineteenth-century London and contemporary Delhi.*

Leiden: Institute of Cultural and Social Studies, 1994. 219 pp.

ISBN 90 6624 100 4

Dit boek is een sociologische studie van de huisvestingssystemen (HVS) in Londen en Delhi. Het is van belang voor ontwikkelings sociologen, stadsantropologen en historici van Engeland en India en het zou zonde zijn als een van deze groepen het boek zou negeren in de misvatting dat het voor een ander publiek bedoeld was.

Na een grondig overzicht van de theoretische literatuur over huisvesting in ontwikkelingslanden, ontwikkelt Prins zijn eigen versie van het begrip *housing delivery system*. Een HVS wordt gedefinieerd als een sociale configuratie voor de produktie en distributie van huisvesting, met meer of minder geformaliseerde relaties tussen de actoren die de noodzakelijke functies in het proces van huisvesting vervullen. De bestaande typologieën van huisvesting voldoen niet, omdat ze een rigide onderscheid maken tussen huisvesting verschaft door de bewoners zelf, de ondernemers, of de overheid; in werkelijkheid zijn meerdere actoren betrokken bij de produktie en distributie van een vorm van huisvesting. Als alternatief stelt Prins een matrix voor met langs

de ene as een reeks van negen functies in het huisvestingsproces, te weten het initiëren van een project, het verschaffen van grond, de financiering, de planning en het ontwerp, de autorisatie, het eigenlijke bouwen, het bemiddelen in de toegang, de eigendomsrechten en het beheer. Langs de andere as plaatst hij het zelfvoorzienende, commerciële en publieke domein. Van elk HVS kan in deze matrix op genuanceerde wijze in kaart worden gebracht welke coalitie van actoren, veelal uit verschillende domeinen, de negen functies vervullen.

Vervolgens geeft Prins het gehele scala van HVS in Londen en Delhi ten tijde van snelle bevolkingsgroei. Een voorbeeld uit het Londen van de negentiende eeuw zijn de *housing estates*. Adellijke grondeigenaren gaven grond voor lange perioden in pacht uit aan projectontwikkelaars; deze verpachtten op hun beurt kleinere lappen grond aan een aantal bouwers, die ook moesten zorgen voor verhuur of verkoop. De adel als verschaffer van grond, mede-financier, planner en vaststeller van het architectonisch ontwerp was dominant. Een voorbeeld uit het Delhi van na de onafhankelijkheid had de Delhi Development Authority (DDA) als initiatiefnemer. De DDA, die van de overheid het beheer over alle genationaliseerde, 'onbebouwde' grond had gekregen, dwong in 1975-1976 honderdduizenden *squatters* te verhuizen naar *resettlement colonies*. De DDA verdeelde de grond en verschaft de basisinfrastructuur. De eigenlijke woningbouw was de verantwoordelijkheid van de bewoners, die meestal niet zelf bouwden, maar kleine aannemers inhuurden.

Na de presentatie van de gevallen van Londen en Delhi waagt Prins zich aan een gedetailleerde vergelijking. Hij concludeert onder andere dat in beide steden wanneer de druk op de woningmarkt toeneemt er meer diversificatie in HVS komt om alle sociale lagen te voorzien. Met de

ontwikkeling van het huisvestingsbeleid in Delhi werden bepaalde activiteiten geformaliseerd, terwijl andere illegaal werden verklaard. In Londen was de meeste bouw non-legaal, omdat regelgeving nog geheel ontbrak. De negen functies van een HVS kunnen dus op non-legale, illegale en legale wijze vervuld worden. Wanneer de beide steden in historisch perspectief worden geplaatst, blijkt de maatschappelijke verantwoordelijkheid voor huisvesting te groeien: dit begon met filantropische instellingen in Londen, ging verder met gemeentelijke en nationale wetgeving en woningbouw en heeft thans het stadium van internationale financiering en standaardisering bereikt.

In het slothoofdstuk bespreekt Prins de HVS in hun maatschappelijke context aan de hand van het begrip 'strategische groep', ontleend aan Evers en Schiel. In Londen werd de strategische groep van grootgrondbezitters opgevolgd door een gemengde groep van professionals; met deze wisseling van de wacht kwamen nieuwe HVS op, zoals modelwoningen, gebouwd en verhuurd door filantropische instellingen. In Delhi vormt de DDA tot op zekere hoogte een strategische groep; gesticht om de grond te beheren, heeft de DDA zich ontwikkeld tot de grootste grondspeculant en ontwikkelaar van Delhi. De stedelijke massa in Delhi speelt wel een rol, maar heeft zich niet tot een strategische groep georganiseerd.

De gevallen van Londen en Delhi zijn boeiend beschreven en de theoretische stukken zijn helder uiteengezet zonder een overdreven gebruik van zware termen. In het laatste hoofdstuk verslapt de aandacht omdat uitgebreid terugverwezen wordt naar reeds gepresenteerd materiaal; de toepassing van het begrip strategische groep doet trouwens geforceerd aan en mijns inziens had de bespreking van de maatschappelijke context beter over de voorgaande hoofdstukken verdeeld kunnen worden. Het bevreemdt dat Prins een

matrix ontwikkelt, maar deze niet formeel gebruikt om de verschillende HVS in schema weer te geven; dergelijke schema's zouden de vergelijking van HVS binnen steden of tussen steden kunnen toelichten. De gedachtengang achter de matrix, dat verschillende functies in het huisvestingsproces onderscheiden moeten worden en dat de functies in verschillende domeinen (en met verschillende graden van legaliteit) vervuld kunnen worden, is evenwel een belangrijk theoretisch inzicht. Een ander pluspunt is dat alle HVS in verhouding tot elkaar zijn geanalyseerd en niet alleen de huisvesting van de armen.

F. Colombijn

Meeus, M.M.T., *Informatietechnologie: plaats en betekenis van arbeid. Theorie, empirie en praktijk. Structuratie van handelen in veranderingsprocessen.*

Tilburg: Tilburg University Press, 1994. 414 pp. ISBN 90-361-9774-0

Met dit proefschrift heeft Marius Meeus een interessante studie afgeleverd, waarvan de uitkomsten echter een aantal vragen oproepen. Het interessante aspect betreft vooral de koppeling van de structuratietheorie van Giddens aan de empirische studie van veranderkundige organisatievraagstukken. Letterlijk is de doelstelling van Meeus 'het bijdragen aan een theoretische modernisering van de arbeids- en organisatiewetenschappen met als doel het theoretisch en empirisch inzicht binnen de arbeids- en organisatiewetenschappen omtrent de sturing en begeleiding van met automatisering samenhangende veranderingsprocessen te vergroten' (pp. 42). Zo'n doelstelling is om twee redenen origineel.

In de eerste plaats omdat de meeste veranderingkundig geïnteresseerden veelal afterig zijn van theoretische modernisering, zeker indien dat gepaard gaat met een empirisch onderzoek dat bol staat van de factor- en regressie-analyses. De tweede reden voor deze originaliteit ligt in de brug die Meeus probeert te slaan tussen algemene sociologie en de arbeidssociologie, waar vooral middle-range theorieën of empirische generalisaties populair zijn. Het spreekt voor zich dat zo'n poging op zichzelf al de moeite waard is.

In zijn theoretische inleiding laat Meeus overtuigend zien dat de dominante arbeidssociologische stromingen (de sociotechniek en de arbeidsprocesstheorie) weinig inzicht geven in daadwerkelijke veranderingsprocessen in organisaties. Hij maakt vervolgens aannemelijk dat Giddens' structuratietheorie in principe geschikt is om het verloop en de uitkomst van interventies bij automatiseringsprojecten te begrijpen. Vervolgens poot Meeus deze theoretische exercitie te onderbouwen in een empirisch onderzoek dat in twee delen uiteenvalt. Beide delen zijn gebaseerd op onderzoek van een negental automatiseringsprojecten (in vijf gemeenten, drie industriële bedrijven en een technisch dienstverlenend bedrijf).

In het eerste deel van het empirische onderzoek beschrijft Meeus de veranderingsdynamiek voortgaand aan veranderingsprocessen. Hij probeert hierin aan te geven hoe structuratieprocessen het handelen van werknemers beïnvloeden op het moment dat zij weten dat een automatiseringsproject in de nabije toekomst hun werk sterk zal veranderen. Om dit te meten maakt Meeus gebruik van een quasi-interventie. Dit operationaliseert hij wat merkwaardig door aan werknemers de vraag voor te leggen welke elementen in hun werk zij zelf zouden veranderen als zij daartoe de mogelijkheid hadden. Dit geeft volgens Meeus de handelingsoriëntatie van de werknemers.

mers aan. De structuratieprocessen worden geoperationaliseerd aan de hand van een empirische invulling van de structuratiemodaliteiten van Giddens (interpretatieschemata, hulpbronnen en normen & waarden).

De handelingsoriëntatie blijkt slechts in geringe mate samen te hangen met deze structuratiemodaliteiten. Slechts de betekenis die werknemers aan arbeid toekennen blijkt van enige invloed op de handelingsoriëntatie. Opmerkelijk is daarbij overigens de bevinding dat deze werknemers vooral streven naar meer concreet werk en abstracter werk liever vermijden (p. 179). Hoewel Meeus dit niet uitwerkt, impliceert dit dat deze werknemers afkerig zijn van één van de belangrijkste effecten van automatisering (namelijk dat het werk abstracter wordt).

In het tweede deel van het empirisch onderzoek gaat Meeus in op de veranderingsdynamiek na de implementatie van interventies. Hij poogt daarbij na te gaan welke kenmerken van de strategische context het succes van automatiseringsprojecten beïnvloeden en in hoeverre uitgevoerde implementaties doelgericht en procesmatig effectief zijn. Het succes van een automatiseringsproject wordt daarbij geoperationaliseerd in termen van het 'Lundebergcriterium', dat – op een ingewikkelde wijze – de perceptie van kwaliteit van het ingevoerde systeem en de mate van acceptatie aangeeft.

Uit de analyse blijkt dat dit succes vooral afhankelijk is van de wijze waarop betrokken werknemers uitgevoerde interventies beoordelen. Kenmerken van betrokkenen of van de organisatie blijken geen rol te spelen. Voorts blijkt dat de doelgerichtheid en de procesmatige effectiviteit van de onderzochte interventies laag zijn. Opmerkelijk is dat gebruikersparticipatie in veel gevallen nauwelijks invloed heeft op het succes van automatiseringsprojecten.

Deze studie doet mijn uitgangspunt dat 'de

essentie van ieder goed boek op de achterkant van een bierviltje moet kunnen', ernstig geweld aan. De studie is zeer lezersonvriendelijk geschreven en men moet meer dan zijn uiterste best doen om de redeneringen en de vele zijstappen te kunnen blijven volgen. Bovendien krijgt men tijdens het empirische deel regelmatig het gevoel dat de resultaten tautologisch zijn: is het bijvoorbeeld niet vanzelfsprekend dat men positiever is over een automatiseringsproject als men de interventies tijdens de invoering van dat project positiever beoordeelt? Veel ernstiger is echter de fundamentele vraag of Meeus het structuralistische perspectief echt nodig heeft bij de interpretatie van het empirisch materiaal. Ik heb het gevoel dat dit perspectief een fraai sausje is over in feite dun empirisch materiaal.

Kortom, Meeus' poging om algemene sociologie en veranderkundige praktijk aan elkaar te koppelen verdient alle lof. Gezien het complexe eindproduct heb ik echter het gevoel dat hij zich bij de empirische uitwerking heeft vertild.

Bram Steijn

Munsters, W., *Cultuurtoerisme.*

Leuven/Apeldoorn: Garant, 1994. 176 pp.
ISBN 90 5350 282 3

Cultuurtoerisme kent sinds een tiental jaar een ongekende groei. In dit boek bekijkt de auteur het cultuurtoerisme in al zijn facetten. Hij geeft een gedetailleerd overzicht van actuele ontwikkelingen en stelt oplossingen en alternatieven voor om de snelle ontwikkelingen in goede banen te leiden.

Dit is althans de mening van de uitgever, verwoord op de achterkant van het boek. Een kritisch recensent komt tot een andere conclusie.

Het boek is blijkens de inleiding niet bedoeld als naslagwerk, maar 'als een handboek voor al degenen die te maken hebben met toerisme en cultuur vanuit hun dagelijkse bezigheden als wetenschapper, docent of student, als manager in het bedrijfsleven of als beleidsmedewerker bij de overheid'. Het kiezen voor een zo breed en zo heterogeen publiek impliceert dat niet iedereen of niemand geheel tevreden gesteld kan worden. In weerwil van de bedoelingen van de auteur is het door de nadruk op feiten, definities en anekdotische beschrijvingen juist wel meer een toeristisch-geografisch vademecum geworden. Ik heb de stellige indruk dat opzet en inhoud gebaseerd zijn op een collegedictaat dat in het hoger beroepsonderwijs is ontwikkeld.

Het boek kan de toets der wetenschappelijke kritiek niet doorstaan. Het blijft bij een verdienstelijke poging om een aantal feitelijkheden te beschrijven en een overzicht te geven van enige ontwikkelingen in het toeristisch beleid in België en Nederland. Pogingen tot analyse en verklaring lopen stuk op het a-theoretisch karakter van het boek. Nergens vinden we iets terug van recente theorievorming rond de verbinding tussen toerisme en cultuur zoals die is ontwikkeld door Cohen, MacCannell en Urry. Zowel het begrip cultuur als het begrip toerisme worden op een uiterst traditionele manier benaderd. Het cultuurbegrip komt dicht in de buurt van de volkskunde of de folklore. Geheel volgens de regels van de klassieke etnografie onderscheidt Munsters eerst een materieel en een immaterieel cultuurbegrip. Vervolgens benadrukt hij dat deze 'ruime', descriptieve betekenis van cultuur gebruikt wordt in de volkskunde, de cultuurgeschiedenis en de culturele antropologie. Daarmee plaatst hij zich buiten de actualiteit van het discours in vrijetijds- en cultuurstudies. Vanuit dit enge perspectief kan wetenschappelijk onderzoek naar cultuurtoerisme alleen in het Vlaamse

Bokrijk of het Nederlandse Openluchtmuseum plaatsvinden.

In het eerste hoofdstuk behandelt de auteur een typologie van 'cultuurtoeristische attractie-elementen'. Daarin komen cultuurhistorische en artistieke attracties (monumenten, musea, routes, themaparken) en evenementen (folkloristische feesten en kunsttentoonstellingen) aan bod. Onduidelijk blijft waarop deze typologie is gebaseerd. In elk geval niet op recente studies over attractievorming in toerisme. Hoofdstuk 2 bevat in vogelvlucht (12 pagina's) de geschiedenis van het reizen, factoren die het toerisme hebben bevorderd, het profiel van de toerist en het huidige vakantie-patroon. Even gemengd en oppervlakkig is het derde hoofdstuk waarin de ontwikkeling van het cultuurtoeristisch beleid wordt beschreven, met onderwerpen als culturele arrangementen, culturele hoofdsteden van Europa, het Europees Jaar van het Toerisme 1990. Het meest interessant en informatief voor studenten is wellicht het vierde hoofdstuk waarin de positieve en negatieve gevolgen van cultuurtoerisme worden behandeld. De negatieve gevolgen krijgen de meeste ruimte en aandacht: beschadiging van het cultuurgoed, verloederend van de historische omgeving, etnocentrisme, vercommercialisering van zowel de folklore, als het museumbeleid, als festivals en de kunstgeschiedenis. Dit deel bevestigt de traditionele, cultuurpessimistische benadering van de auteur. 'Cultuurtoerisme of cultuurterrorisme?' is de veelzeggende titel van een van de onderdelen. Munsters besluit zijn boek met een overzicht van oplossingen en alternatieven om het kwaad te keren.

Mijn conclusie is duidelijk: geen wetenschappelijke publikatie, wel een handig naslagwerk voor studenten in het beroepsonderwijs die zich niet storen aan het beperkte en verouderde cultuurbegrip, geen behoefte hebben aan een empirische

fundering en geen problemen hebben met het capita selecta-achtige karakter van het boek.

Theo Beckers

Francke, A.L. & Richardson, R. (red.), *Evaluatie-onderzoek: Kansen voor een kwalitatieve benadering.*

Bussum: Coutinho, 1994. 225 pp.
ISBN 90 6283 958 4

De methodenstrijd tussen 'kwantitatief' en 'kwalitatief' heeft zich in de jaren tachtig voor een belangrijk deel verplaatst naar het terrein van het evaluatie-onderzoek. Op dit praktijkgerichte domein zijn in de loop der jaren vele tegenstellingen gecreëerd en nieuwe vormen van onderzoek geëtaleerd, maar sinds de bedenkingen van de psychometricus L.J. Cronbach (1982) tegen het ál te veel en te gemakkelijk toegepaste quasi-experimentele model ontleend aan de Campbell-traditie; sinds ook Coleman en collega's – reeds in de jaren zeventig overigens – pleitten voor méér aandacht voor belanghebbende groepen, is er duidelijk sprake van kristallisatie van een alternatieve traditie naast de traditionele kwantitatieve aanpak.

De auteurs hebben er goed aan gedaan de bewerkte presentaties van een in 1993 gehouden symposium onder auspiciën van de WISWO te bundelen. In deze verzorgde uitgave staan vier bijdragen in algemene zin over de methodologie van het evaluatie-onderzoek (Verschuren, Smaling, Nievaard, Kats en Glastra), terwijl een vijftal bijdragen op een specifiek onderzoek betrekking heeft.

De bundel bevat veel lezenswaardigs. Onvermijdelijk bij deze opzet is een groot aantal dublures; anderzijds bevordert dit de snelheid van

lezen. Wat ik in deze publikatie vooral mis is het besef dat beleidsinstanties terecht primair geïnteresseerd zijn in produkt-evaluatie. Hoe men het ook wendt of keert, dáár gaat het uiteindelijk om bij (met ons aller geld) gesubsidieerde projecten. En als een valide produkt-evaluatie, zoals meestal, zeer moeilijk te realiseren is, blijft voor het onderzoek dat dan nog wel mogelijk is, dit tóch de centrale vraag. Helaas zien we echter dat in veel kwalitatief evaluatie-onderzoek het probleem eenvoudig wordt vervangen: als we niet kunnen bepalen wat een beleid oplevert, stellen we ons als probleem hoe de zienswijzen van alle belanghebbenden zijn, en hoe deze tot een consensus gebracht kunnen worden.

De laatste hoofdstukken in deze bundel, die gaan over een Rotterdams onderzoek naar sociale vernieuwing, zijn typerend voor deze aanpak, compleet met het pompeuze taalgebruik van Guba en Lincoln, die inmiddels de 'Fourth Generation Evaluation' proclameren. Niettemin komt hier een interessant punt naar voren. Fortuin rapporteert over het onderzoek zelf, Abma in haar rol als 'external auditor' over de 'evaluatie van de evaluatie'. Het laten beoordelen van de werkwijze in kwalitatief onderzoek door een onafhankelijke deskundige die trekken heeft van een externe 'methodologische' accountant, is een specifiek kenmerk, dat bij mijn weten in Nederland nog niet eerder is toegepast.

Uit de bijdrage van Abma blijkt nu dat hetgeen de 'auditor' doet, behalve het optreden als 'sparing-partner' voor de onderzoeker, eigenlijk neerkomt op kwaliteitsborging ten behoeve van externe legitimering: aan opdrachtgevers en andere betrokkenen wordt een (standaard)verklaring afgegeven dat het verrichte onderzoek aan methodologische eisen voldoet; dat de conclusies gebaseerd zijn op het empirische materiaal; dat de onderzoeker gezocht heeft naar weerleggingen; dat hij of zij zich niet te veel heeft geï-

geïdentificeerd met een van de betrokken partijen, enzovoorts. Prachtig allemaal natuurlijk, maar een beetje onderzoeker hoort deze methodologische discipline primair zelf op te brengen. Een eenvoudige checklist (zoals bijvoorbeeld in de Bie en Visser 1986) kan daarbij behulpzaam zijn. Het principe van 'auditing' komt me nu te veel voor als een (dure!) truc om de acceptabiliteit van voor buitenstaanders vaak weinig indrukwekkend lijkende onderzoeksactiviteiten te vergroten.

P.G. Swanborn

Literatuur

Coleman, J.S. et al. (1979). *Policy issues and research design*. Chicago: NORC.

Cronbach, L.J. (1982). *Designing evaluations of educational and social programs*. San Francisco: Jossey-Bass.

Bie, S. de, & Visser, R. (1986). *Onderzoek puntsgewijs*. Amsterdam: Boom.

Holsteyn, J.J.M. van, *Het woord is aan de kiezer: Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen.*

Dissertatie Leiden. Handelsuitgave: Leiden: DSWO Press, 1994. 355 pp.
ISBN 90 6695 098 6

Van Holsteyn meent dat de kiezer weer een waardige plaats in het kiezersonderzoek moet krijgen. Politicologen zijn er tot nu toe maar niet in geslaagd een uniek antwoord te vinden op de vraag waarom kiezers op een bepaalde partij stemmen. Volgens Van Holsteyn richten ze hun aandacht teveel op het analyseren van antwoorden op gesloten vragen met behulp van de meest

geavanceerde analyse-technieken. 'De kiezer als mens-van-vlees-en-bloed dreigt met al zijn gewoonten en hebbelijkheden te worden bedolven onder een stortvloed van maten en coëfficiënten' (p. 4). Van Holsteyn kiest naar eigen zeggen voor een andere strategie door bij de kiezer zelf te rade te gaan. Hij analyseert de antwoorden op de open *stemmotivatie*-vraag in de Nationale Kiezersonderzoeken (NKO's): 'Waarom hebt u op deze partij gestemd?'. Het woord is aan de kiezer. De studie van Van Holsteyn is bijzonder origineel en inmiddels bekroond met de Jaarprijs Politicologie 1995 van de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek. Ondanks mijn bewondering voor de hoeveelheid werk die Van Holsteyn verzet heeft, plaats ik een aantal kritische kanttekeningen bij zijn dissertatie. Die betreffen zowel zijn analyse van de kwaliteit van de open vraag als onderzoeksinstrument (deel I) als de beschrijving en verklaring van stemgedrag aan de hand van de *stemmotivatie*-vraag (deel II).

In deel I gaat Van Holsteyn in op de bruikbaarheid, de validiteit en de betrouwbaarheid van de open vraag. Na een heldere uiteenzetting van de voor- en nadelen van de open vraag in vergelijking met de gesloten vraag, luidt de conclusie dat de open vraag het voordeel van de twijfel verdient. Het (schaarse) wetenschappelijk onderzoek naar de bezwaren tegen deze vraagvorm heeft immers niet tot definitieve of eenduidig negatieve resultaten geleid. Het is jammer dat het betoog hier heel algemeen blijft en Van Holsteyn niet aangeeft hoe de afweging van voor- en nadelen uitvalt in het geval van de *stemmotivatie*-vraag, die toch centraal staat in zijn onderzoek. De validiteit van de *stemmotivatie*-vraag wordt onderzocht met behulp van de *known group technique*. Bij voorbeeld, als iemand zegt om religieuze redenen te hebben gestemd, dan mag worden verwacht dat die persoon ook

meer gelovig en kerks is dan anderen. Dat laatste is bekend uit de antwoorden die de respondent op andere (gesloten) vragen heeft gegeven. Het is opmerkelijk te noemen dat Van Holsteyn de open vraag in sterke mate gevalideerd acht als deze tot dezelfde conclusies leidt als wanneer gebruik wordt gemaakt van gesloten vragen. De open vraag zou toch juist veel méér dan de gesloten vragen recht doen aan de kiezer-van-vlees-en-bloed, en daarom tot betere (en dus andere) antwoorden leiden dan de gesloten vragen? Daarbij komt dat als Van Holsteyn had vastgehouden aan het idee dat de kiezer serieus genomen dient te worden, hij de validiteit van zijn open vraag maar op één, zij het een zeer fundamenteel, punt had hoeven nagaan: zijn de redenen die kiezers aanvoeren inderdaad de redenen waarom ze hebben gestemd, en bij voorbeeld niet rationalisaties achteraf? Van Holsteyn stipt dit vraagstuk wel aan in een noot (p. 123), maar werkt het verder niet uit. Vervolgens gaat Van Holsteyn de betrouwbaarheid van de stemmotivatievraag na met behulp van de *test-her-test methode*. Volgens deze methode wordt de open vraag betrouwbaar geacht, als bij herhaalde ondervraging onder overigens gelijkblijvende omstandigheden dezelfde personen telkens dezelfde antwoorden geven. Van Holsteyn gaat dit na door te kijken of de leden van het kiezers-panel bij de verkiezingen in 1981, 1982 en 1986 gelijke redenen voor hun stemkeuze opvoeren.

Dit levert een interessante analyse op, maar m.i. wordt hierbij alles behalve betrouwbaarheid gemeten. Van gelijkblijvende omstandigheden is immers geen sprake: het gaat om 3 verschillende verkiezingen! Wanneer mensen op die drie tijdstippen verschillende redenen aanvoeren om op dezelfde, of juist weer verschillende partijen te stemmen, zegt dit niets over de kwaliteit van de open vraag. Weliswaar relativeert Van Holsteyn wederom zijn werkwijze in noten bij de tekst (p.

84), maar dit weerhoudt hem er niet van te concluderen dat aan de betrouwbaarheid van de stemmotivatievraag niet meer werkelijk getwijfeld hoeft te worden. In hoofdstuk 6 (deel II) probeert Van Holsteyn met behulp van de antwoorden op de stemmotivatievraag de 'beste' verklaring voor partijkeuze aan te wijzen door te bepalen in welk van de gangbare verklaringmodellen, het verzuilings-, het politiek-ideologisch- en het korte-termijn-perspectief, de kiezer nu 'eigenlijk' hoort (p. 207). Daartoe vergelijkt hij de classificatie van kiezers op basis van discriminantanalyses met de redenen voor partijkeuze die kiezers bij de stemmotivatievraag hebben aangevoerd. Komen discriminantanalyse en stemmotieven overeen, dan is er sprake van een 'werkelijke' verklaring van stemgedrag. Wanneer dat echter slecht lukt, stelt Van Holsteyn een opmerkelijke 'schuldvraag': ligt het aan de kiezers of aan de modellen? Het taalgebruik van Van Holsteyn, in het hele proefschrift al gekenmerkt door beeldspraak en een tikkeltje overdrijving, bereikt nu een dramatisch hoogtepunt. 'Ontwarren' noch 'doorhakken' van de 'gordiaanse knoop' leidt tot een oplossing van 'het electorale vraagstuk'. Van Holsteyn concludeert dan ook p. 255: 'Een deel van de kiezers (b)lijkt (vooralsnog) ongrijpbaar voor de huidige kiezersonderzoeker, terwijl een ander deel zich als het ware exhibitionistisch gedraagt door zich vanuit allerlei perspectieven even duidelijk te laten bekijken'. Maar wat verstaat Van Holsteyn nu eigenlijk onder verklaren? Enerzijds kiest hij voor onderzoek van de open vraag omdat hij het gangbare kiezersonderzoek verwijt aan de intenties van de kiezers voorbij te gaan. Impliciete assumptie is hier dat kiezers ieder hun eigen, beste, redenen hebben om te stemmen zoals zij doen. Dit standpunt staat echter haaks op het streven één beste of meest plausibele verklaring voor het stemgedrag van alle kiezers te geven,

hetgeen de beweegreden is voor de analyses in hoofdstuk 6. Het zoeken naar de 'waarlijke' verklaring van stemgedrag verschilt dus minder van het traditionele kiezersonderzoek dan Van Holsteyn lijkt te beweren (zie ook de noten op p. 206 en p. 211).

Van Holsteyn is enigszins teleurgesteld over het resultaat van zijn zoektocht naar de verklaring van stemgedrag, maar hij hoopt te hebben aange-toond dat de open vraag een bruikbaar instrument is. Een argument daarvoor zou zijn dat in hoofdstuk 4 gebleken is dat ook aan de hand van antwoorden op de stemmotivatie-vraag het proces van verzuiling en ontzuiling goed te beschrijven is. Maar als het gebruik van open vragen tot dezelfde conclusies leidt als gesloten vragen, dan pleit dat niet zozeer voor het gebruik van *open* vragen, als wel voor het gebruik van *gesloten* vragen, gezien de kosten die aan beide vormen van onderzoek verbonden zijn. Ik wil hier niet beweren dat open vragen niet in het NKO zouden moeten worden opgenomen. Integendeel. Open vragen kunnen helpen bij het zoeken naar nieuwe variabelen die het stemgedrag kunnen verklaren. Het is alleen jammer dat Van Holsteyn de open vraag niet op die wijze heeft gebruikt door een onderzoeksopzet te kiezen die eerder toetsend dan explorerend van aard is. Dat is vooral jammer omdat Van Holsteyn een enorme hoeveelheid werk heeft verzet. Had hij echter het nut van open vragen willen aantonen, dan had hij voor een andere onderzoeksopzet moeten kiezen.

Mariëlle van den Dongen

Deth, J.W. van (red.), *Handboek politicologie*.

Assen: Van Gorcum, 1993. XIV + 444 pp.
ISBN 90 2322 790 5

Afgelopen jaar is een handboek van de Nederlandse politicologie verschenen. De redacteur Van Deth stelt in zijn voorwoord dat een handboek op dit terrein de veelvormigheid van de politiek en de aspecten van de wetenschappelijke bestudering daarvan dient te weerspiegelen. Om dit te bereiken heeft Van Deth het handboek in vier delen gesplitst. In het eerste deel worden object en geschiedenis van de Nederlandse politicologie summier beschreven. Het tweede deel biedt een systematische inleiding in de benaderingen en methoden van de politicologie. In het derde deel worden enkele belangrijke thema's uit de politicologie behandeld. Bij elk van de benaderingen en thema's is een op dat terrein gespecialiseerde Nederlandse politicoloog bereid gevonden een hoofdstuk te schrijven. Het vierde en laatste deel is gevuld met interessante informatie voor politicologen of belangstellenden voor politicologie. Het eerste en het laatste deel zijn van de hand van de redacteur.

De indeling in thema's en benaderingen baseert Van Deth op de twee manieren waarop men naar het object van een studie kan kijken, namelijk naar de manier waarop men ernaar kijkt, de benadering of methode en naar de deelverzameling van alle mogelijke verschijnselen. Hij houdt deze tweedeling strikt vol. Te beginnen met zijn geschiedenis van de Nederlandse politicologie waarin hij alle daarbinnen belangrijke hoogleraren politicologie (Kuipers, Daalder, Daudt, Lijphart, Hoogerwerf, enzovoorts) en relevante proefschriften met hun benadering en thema de revue laat passeren. Politiek en politicologie heb-

ben een innige verhouding. De hedendaagse politicoloog, zo laat Van Deth zien, kiest in meerderheid voor een (post-)behavioristische verhouding tot het object van de politicologie en de politiek. Deze post-behavioristische verhouding is een mixture van de behavioristische benadering, waarin de politicoloog de politiek zuiver als object bestudeert, en de zogenaamde kritische benadering waarin de politicoloog en de politicologie zelf tevens politicus en politiek zijn.

Het tweede deel van het handboek bevat een overzicht van de benaderingen in de Nederlandse politicologie. Dit deel opent met een bezinning van Van der Eijk op wat politicologie nu eigenlijk is. Dit hoofdstuk laat een behoorlijke overlap met deel één van het boek zien. De Beus gebruikt zijn ruimte in dit deel voor een apologie van de theoretische verdieping van het vakgebied. Deze apologie loopt uit in een heldere inleiding in speltheoretische modellen in de politicologie. Na deze twee theoretische benaderingen is het logisch volgende onderwerp de relatie van de politicologie met de empirie. Dit onderwerp behelst volgens de auteur, Niemöller, 'die aspecten van politicologisch onderzoek die ons in staat stellen tot empirische verificatie te komen'. Wat volgt is een korte inleiding in de methoden en technieken van empirisch onderzoek in de traditie van De Groot. Een opvallend element in het betoog van deze docent methoden en technieken van politicologisch onderzoek is zijn klacht dat in het huidige methodenonderwijs studenten meestal nog slechts statistische kunstjes leren, in plaats van een inleiding krijgen in de empirische politicologie waarin een integratie van object en methode geboden is. Dit is een klacht die lezers van *Facta* bekend moet voorkomen.

De Nijmeegse hoogleraar Lock is verantwoordelijk voor het goede overzicht van de moraalfilosofie behorend bij de politicologie. Binnen de politicologie worden deze filosofieën over de ideale

samenleving normatieve theorieën genoemd. Het systematische deel eindigt met een beschouwing van Daalder over de zogeheten vergelijkende politicologie. Het is typisch voor de politicologie om de vergelijking tussen staten als een aparte vorm van politicologie bedrijven te beschouwen. Het hoofdstuk leert ons dan ook slechts dat vergelijken betekent buiten de eigen landsgrenzen kijken. Op de valreep biedt Daalder nog een overzicht van Nederlands onderzoek waarbij landen vergeleken worden. Hieruit blijkt voornamelijk dat niet alleen de sociologen, maar ook de politicologen provincialistische neigingen vertonen.

Het deel met de objecten en thema's is, zoals eigen aan thema's, altijd wel met onderwerpen uit te breiden. Een welkome aanvulling zou bijvoorbeeld het thema politieke bewegingen kunnen zijn, maar noodzakelijk is dit niet. Met de geboden onderwerpen valt uitstekend te leven. De Amsterdamse hoogleraar Keman geeft een duidelijk overzicht in de stand van zaken over de verhouding tussen de staat en de maatschappij, een zeer belangrijk thema in de politicologie. De onlangs in Nijmegen tot hoogleraar internationale betrekkingen benoemde Lieshout geeft een inspirerende kijk op de leer der internationale betrekkingen. Hij concentreert zich daarbij nogal sterk op het institutioneel realisme. Een keuze die zeker niet representatief is voor de meerderheid van de beoefenaren van internationale betrekkingen in Nederland. Het betreft echter wel een veelbelovend deel van dit thema in de Nederlandse politicologie.

Leijenaar behandelt het thema lokale politiek. Zij gaat diep in op de historische wortels van het onderzoek naar lokale politiek, waardoor er wat weinig ruimte overblijft voor de actuele ontwikkelingen op dit terrein.

Het onderwerp bestuur en beleid is wereldwijd in opkomst. In de Verenigde Staten verschieten

sociologie-faculteiten bij bosjes van kleur en worden omgedoopt in bestuurskunde-faculteiten. Een reden voor sociologen om met extra aandacht te kijken naar ontwikkelingen binnen de Nederlandse bestuurskunde die hier in Nederland overigens wordt gerekend tot de politicologie. In dit handboek draagt de Leidenaar Toonen de vlag van de bestudering van bestuur en beleid. Het is een theoretisch interessant stuk over hoe vanuit een neo-institutioneel gezichtspunt allerlei verschijnselen op dit terrein begrepen en verklaard kunnen worden. Deze aanpak vraagt echter een hoge prijs. Zo heeft Toonen geen aandacht voor ontwikkelingen op het terrein van 'beleidstheorieën' die door Hoogerwerf *cum suis* als een methode van onderzoek is ontwikkeld. Een tweede prijs die de lezer in dit geval voor een inspirerend verhaal moet betalen, is de postmoderne wetenschapsleer. Bij het postmodernisme lijken cryptische formuleringen over als oorzaak en gevolg met elkaar verbonden verschijnselen te behoren. Ik citeer de volgende cryptische uitspraak: 'Stochastische analyses leiden welhaast per definitie tot de conclusie dat politiek en instituties er niet toe doen. De reden is eenvoudig. Zij gaan uit van de onafhankelijkheid van variabelen. De uitwerking van institutionele en politieke verhoudingen op het lokale bestuur, komt echter tot stand via complexe betrekkingen en ruil- en beïnvloedingsrelaties in een institutioneel stelsel van politiek bestuurlijke betrekkingen.' (p. 260). Toonen benoemt beleid verderop dan ook als een samenloop van bestuurlijke omstandigheden. De basisstelling uit de sociologie dat doelgericht handelen van mensen leidt tot onbedoelde gevolgen wordt door Toonen vertaald in de stelling dat in de relatie bestuur en beleid alles met alles samenhangt, maar dan zonder enige regelmaat. Andewegs inleiding op het terrein van politiek gedrag is degelijk en overzichtelijk. Hetzelfde

geldt voor het overzicht van Thomassen over democratie en representatie. Het thema maatschappelijke informatievoorziening dat wordt behandeld door Van Cuilenburg staat wat vreemd in een handboek politicologie en lijkt gedateerd. Politieke communicatie had mij hier een beter thema geleken. Het laatste thema ten slotte betreft vrouwen en politiek. Dit hoofdstuk, van de hand van Van Outshoorn, is een aardige 'case study' van de ontwikkeling van een politieke beweging, inclusief de door de beweging gevolgde strategieën om haar doelen te bereiken. Het is tevens een hoofdstuk waarin politiek en politicologie onontwarbaar zijn verweven.

De uitleiding van het boek is weer van Van Deth en biedt belangwekkende informatie over studies politicologie en de door politicologen gehanteerde informatie- en communicatiemediën. Een boek en zeker een handboek is niet compleet zonder een overzicht over de literatuur van de (deel)gebieden en een personen- en zakenregister. De registers in dit handboek vallen op door hun degelijkheid.

Een handboek politicologie is als zodanig gelukt als het er in slaagt een onwetende of beginnend lezer op het terrein van de politicologie, respectievelijk een gespecialiseerde politicoloog, in kort bestek op de hoogte te brengen van de stand van kennis op dat terrein en de strijdpunten en ontwikkelingen die gaande zijn in het gehele gebied van die wetenschap. Tevens dient daarbij inzicht te worden verkregen in de methode die men hanteert. Deze twee doelstellingen haalt Van Deth met dit handboek zeker. In de loop van deze bespreking heb ik al laten merken dat ik niet met alle hoofdstukken even gelukkig ben. Ook de keuze voor een systematisch deel in het handboek vind ik niet zeer geslaagd. De inleiding van De Beus had even goed gepast als een thema. Ditzelfde geldt voor Locks stuk over nor-

matieve politicologie. De overige onderwerpen van de systematische inleiding hadden wat mij betreft prima gepast in het inleidende hoofdstuk van Van Deth zelf. Het door Niemöller gesignaleerde probleem van het methodenonderwijs zou opgelost kunnen worden als de auteurs van de thema's expliciet een verbinding zouden leggen tussen probleemstelling, theorie, manier van onderzoeken en resultaten; dat is nu niet het geval.

Het boek geeft een goed overzicht van de stand van zaken in de Nederlandse politicologie en is zeker aan te bevelen als inleiding in de Nederlandse politicologie. Daarnaast kan het, zoals hoort voor een handboek, goed worden gebruikt om snel ingang in specialistische politologische onderwerpen te verkrijgen.

Peter Geurts

Tromp, B., *De wetenschap der politiek: Verkenningen.*

Leiden: DSWO, 1993. 381 pp.
ISBN 90 695 082 X

De titel van Tromps omvangrijke boekwerk (veertien hoofdstukken), 'De wetenschap der politiek', duidt in combinatie met de ondertitel 'Verkenningen' op een opzet waarin gekozen is voor een themagewijze benadering van de politiek en de politieke wetenschap. De lezer zal ontdekken dat talrijke thema's worden belicht, met een veelheid aan verwijzingen naar grote historische lijnen en patronen. Tromp maakt het zich met deze opzet niet gemakkelijk. Zo zal de lezer zich kunnen afvragen waarom het ene thema wel, het andere niet of te summier wordt behandeld. Tromp start met drie hoofdstukken over het begrip politiek en de wetenschap der politiek. Daarbij onderscheidt hij vier manieren waarop

een politieke wetenschappelijke analyse gepleegd kan worden: empirisch, semantisch, normatief en in de vorm van beleidsonderzoek. Voor het empirische onderzoek kiest hij het werk van Daemen als voorbeeld. Bij de semantische en normatieve analyse staat het begrip 'burgerlijke ongehoorzaamheid' in een studie van Manenshijn centraal. Een duidelijk voorbeeld van een beleidsonderzoek geeft Tromp niet. In plaats daarvan wordt meer in het algemeen ingegaan op de relatie tussen wetenschap en politiek. In de volgende hoofdstukken behandelt hij drie theoretische invalshoeken: de psychologische, de rationele keuze- en de systeemtheorie. Tegen deze achtergrond worden vervolgens de begrippen macht en ideologie uiteengezet. Bij macht wordt (elite)theorie gekoppeld aan operationalisering en analyse (het meten van macht), waarna bundeling van macht in de vorm van politieke mobilisatie en partijen wordt geschetst. Ideologie wordt minder uitgebreid aan de orde gesteld, maar ook hier wordt de link gelegd met politieke partijen. Hij geeft een overzicht van vier ideologische stromingen: liberalisme, conservatisme, socialisme en nationalisme. Ten slotte worden bredere paden betreden door bijdragen over politieke en statenstelsels die op hun beurt deel uitmaken van een wereldsysteem.

Tromp is met zijn opzet zeker geslaagd in zijn doelstelling om 'ook het denken te prikkelen'. Hieraan had hij echter nog meer kunnen bijdragen door iets meer nadruk te leggen op de verbinding tussen theorie en empirie. Voorbeelden uit het kiezersonderzoek of de beleidsanalyse zouden hierbij goede diensten hebben kunnen bewijzen. Zelf behandelt Tromp de rationele keuzetheorie aan de hand van de coalitievorming in 1989. Tromp ordent de partijen van links naar rechts. Hij gaat hier echter voorbij aan het feit dat de verschillen tussen CDA, VVD en 'klein rechts' in de ogen van de kiezers op een schaal van (1) tot (10) minimaal zijn – van 7,0

tot 7,6 – waardoor een rationele keuze tussen deze drie partijen bij voorbaat al uitgesloten lijkt. Naast het gegeven dat de lezer empirische analyses slechts sporadisch aantreft, wordt ook voorbijgegaan aan verwachte toekomstige ontwikkelingen op het terrein van de wetenschap der politiek. Zo zullen steeds meer complexe onderzoeksdesigns onderzocht kunnen worden, door gebruik te maken van nieuwe technieken bij de dataverzameling en -verwerking. Het meten en toetsen van steeds meer complexe hypothesen zal hiervan een gevolg zijn. Dit zal het inzicht vergroten in de bruikbaarheid van de door Tromp aan de orde gestelde theoretische perspectieven ten behoeve van de wetenschap der politiek, die overigens volgens de politicoloog *pur sang* Tromp als wetenschappelijke discipline niet bestaat. En dat al als centrale boodschap in de inleiding van het boek!

Vast staat dat de lezer door Tromp goed wordt ingewijd in een groot aantal politicologische onderwerpen, en dat door middel van een prettig leesbare tekst. Tromps eigen woorden dat het vaak niet meer dan 'vage contouren' betreft, getuigen van een te grote bescheidenheid.

J.J.G. Schmeets

Hisschemöller, M., *Democratie van problemen: De relatie tussen de inhoud van beleidsproblemen en methoden van politieke besluitvorming.*

Amsterdam: VU Uitgeverij, 1993. 254 pp.
ISBN 90 5383 240 8

Beleidsproblemen zijn er om te worden opgelost. In regeringsnota's wordt meestal begonnen met de uiteenzetting van een beleidsprobleem,

gevolgd door een strategie om het probleem aan te pakken. Veel beleidswetenschappelijk onderzoek sluit aan op deze beleidspraktijk: nagegaan wordt of de veronderstellingen van het beleid wel kloppen en of de voorgestelde middelen wel geschikt zijn om de beoogde doeleinden te bereiken. Matthijs Hisschemöller plaatst zich met zijn proefschrift *Democratie van problemen* binnen die beleidswetenschappelijke traditie, maar kijkt toch op een andere manier naar beleidsproblemen. Hij is meer geïnteresseerd in de sociaal-culturele dimensies van methoden van aanpak van beleidsproblemen dan in het onderzoek van het beleid zelf.

Hij onderscheidt vier soorten beleidsproblemen met aan het ene uiteinde gestructureerde problemen (overeenstemming over waarden en feiten) en aan het andere uiteinde ongestructureerde problemen (ontbreken van overeenstemming over beide). De verschillende soorten van problemen rubricceert hij langs twee dimensies, respectievelijk die van een technocratische waardenoriëntatie bij het handelen en die van een participatieve waardenoriëntatie. Voorts gaat hij na met welke typen beleidsprocessen de soorten van problemen corresponderen. Hij onderscheidt daarbij onder meer 'beleid als regelen' en 'beleid als leerproces', waarbij de eerste genoemde variant correspondeert met een gestructureerd probleem en de laatste meer met een ongestructureerd probleem. De opzet van het boek is dat de auteur aannemelijk tracht te maken dat de probleemyten, hun rubricering vanuit twee (ideaaltypische) invalshoeken en de associaties met bepaalde beleidsprocessen niet slechts abstracte constructies zijn, maar dat zij elk verwijzen naar ervaringswerkelijkheden en steun vinden in gehanteerde politieke theorieën.

Een algemene gedachte achter de probleemstelling van deze studie is dat democratie niet slechts voorafgaat aan de behandeling van een beleids-

probleem maar speelt binnen het kader van de behandeling van een beleidsprobleem; zo worden tijdens beleidsprocessen thema's en groepen buiten de orde verklaard die niet uitgesloten hadden mogen worden gezien het karakter van die processen (vaak 'probleem zoekend' in plaats van 'probleem oplossend'). Hisschemöller eindigt met een pleidooi voor een meer participatieve aanpak van beleidsproblemen.

Het boek bevat meer dan ik in bovenstaande samenvatting heb weergegeven. Zo wordt een aantal voorbeelden uit het milieubeleid behandeld, zoals de reacties van de gemeente Amsterdam op de vervuiling van de Volgermeerpolder en de regeringsplannen tot inpoldering van de Waddenzee. Voorts wordt een overzicht geboden van verschillende politieke theorieën. Qua combinatie van invalshoeken is het een rijk boek. Duidelijk wordt dat de auteur veel ervaring heeft met milieubeleid en heeft getracht om die ervaringen op een wetenschappelijke wijze te ordenen.

Hisschemöller analyseert de sociaal-culturele kanten van beleid. Hij doet dat binnen het kader van de beleids- en uitvoeringspraktijk. Vanuit die praktijk worden vragen gesteld bij de gehanteerde waardenoriëntaties. Daarmee accentueert Hisschemöller slechts één zijde van de verhouding tussen maatschappij en beleid. De andere zijde is dat beleid een centrale maatschappelijke institutie is, waarbij – zoals ook uit de voorbeelden blijkt – de politiek nogal eens verdwijnt in de schoolstrijd tussen groepen van beleidsdeskundigen (elk met hun eigen publiek). Soms leidt polarisatie tussen de technocratische school en de participatieve school ertoe dat alsnog politieke debatten worden gevoerd op de plaatsen die daartoe zijn aangewezen. Vaak zal dat echter niet het geval zijn en verdwijnt de politiek achter de coulissen van debatten tussen verschillende scholen van deskundigen.

Kortom, de aandacht voor de 'democratie van problemen' kan de aandacht afleiden van de 'problemen van de democratie'. Sociale wetenschappen worden immers niet slechts te hulp geroepen binnen de omheining van het beleid maar richten zich ook op de vraag wat voor maatschappij het is waarbinnen beleid zo'n belangrijke functie vervult. De auteur werkt vanuit de tegenstelling technocratie – participatie. Uit de voorbeelden blijkt dat technocratie en participatie elkaar over en weer veronderstellen. Verschillende groepen van deskundigen nemen om beurten dominante posities in in het beleidsdebat en bepalen met elkaar de beleidsagenda. Op deze en andere zaken komt men als men het boek leest met een meer (politiek)sociologisch dan beleidswetenschappelijk oog. De auteur heeft echter vooral een bijdrage willen leveren aan de beleidswetenschap. In dat opzicht is hij zeker geslaagd. Hisschemöller heeft een origineel boek geschreven, waarvoor hij vorig jaar een eervolle vermelding kreeg bij de uitreiking van de G.A. Van Poelje Jaarprijs van de Vereniging voor bestuurskunde.

Paul den Hoed

Bernasco, W., *Coupled Careers. The Effects of Spouse's Resources on Success at Work.*

Dissertatie Universiteit Utrecht. Amsterdam: Thesis, 1994. 217 pp.
ISBN 90 5170 301 5

Bernasco stelt zich in zijn proefschrift een intrigerende vraag: hebben (huwelijks-)partners iets aan elkaar in hun wederzijdse beroeps carrières of werken ze elkaar juist tegen? Voor beide mogelijkheden is theoretisch wel een argument

te vinden, zo betoogt Bernasco. Het is maar van uit welke theorie men redeneert. Economische theorieën als die van Gary Becker leiden tot de voorspelling dat de partners zich zullen specialiseren in ofwel beroepsarbeid ofwel huishoudelijke arbeid, en dat leidt tot de hypothese dat succes van de partner op de arbeidsmarkt belemmerend werkt op het bereiken van een hoge beroepsstatus. Sociologische theorieën suggereren juist dat partners elkaar ondersteunen en gebruik maken van elkaars hulpbronnen. Bernasco vraagt zich niet zozeer af welke theorie gelijk heeft. Hij veronderstelt dat beide mechanismen tegelijk zouden kunnen optreden: de effecten van financiële hulpbronnen van de partner op beroepssucces zouden negatief kunnen zijn, die van kennis en vaardigheden juist positief. Voor de beantwoording van zijn vraag analyseert Bernasco twee sets steekproefgegevens: de Enquête Beroepsbevolking 1991 van het CBS en de Nederlandse Familie-Enquête 1992/1993. Het betreft gegevens met betrekking tot de feitelijke opleidings-, beroeps- en huishoudensituatie van de partners in een grote steekproef (EBB) en de ontwikkeling daarin over de levensloop in een kleinere steekproef (Familie-Enquête). De analyse is uitgebreid, diepgaand en creatief uitgevoerd. Hypothesen, data, methoden en resultaten worden alle besproken met een zorgvuldigheid die de vele tekstuele slordigheden doet vergeten. Of partners elkaar ondersteunen of tegenwerken in hun beroeps carrière is met de gebruikte gegevens niet gemakkelijk te constateren. Dat partners op elkaar lijken in beroepssucces wil immers nog niet zeggen dat dat komt door wederzijdse steun. Valse conclusies zijn snel getrokken en dat beseft Bernasco zich terdege. Hij kiest dan ook met zorg zijn werkwijze en put zich uit in pogingen de lezer ervan te overtuigen dat zijn conclusies juist zijn. In die pogingen slaagt hij grotendeels, maar niet helemaal. Naast wederzijdse

ondersteuning zijn er drie andere mogelijke oorzaken van samenhang tussen het beroepssucces van de ene partner en de andere: selectieve partnerkeuze, gedeelde restricties en selectieve (echt)scheiding. Aan selectieve partnerkeuze (partners komen meestal uit soortgelijke milieus) en kiezen elkaar mede op grond van gelijkheid) en gedeelde restricties (partners hebben met dezelfde lokale arbeidsmarktomstandigheden te maken) besteedt Bernasco ruim aandacht. Hij doet zijn best om daarvoor te controleren, onder andere door naast de kenmerken van de partner ook die van de respondent zelf in de analyse op te nemen. Overigens constateert hij dat met het opnemen van de opleiding van de partner in de analyse het geschatte effect van de eigen opleiding op beroepssucces kleiner wordt. Hij verbindt daaraan de conclusie dat het effect van de eigen opleiding wordt overschat als men het effect van de opleiding van de partner niet meeneemt. Dat lijkt me niet terecht. Gezien de grote samenhang tussen de wederzijdse opleidingsniveaus van partners lijkt het me minstens even waarschijnlijk dat de opleiding van de partner kunstmatig een deel van het effect van de eigen opleiding 'overneemt'. Het was dan ook sterker geweest als de effecten van eigen hulpbronnen eerst waren vastgesteld en gefixeerd, waarna de additionele effecten van hulpbronnen van de partner waren geschat — misschien wat conservatief geschat, maar dat lijkt me geen enkel bezwaar. Aan selectieve (echt)scheiding besteedt Bernasco minder aandacht. Volgens hem hoeft dat ook niet. Hij erkent dat de wijze van steekproeftrekking leidt tot een oververtegenwoordiging van stabiele koppels. Maar via een ingenieuze redenering komt hij tot de conclusie dat partnereffecten, welke richting die ook uitgaan, bij selectieve (echt)scheiding altijd worden onderschat en niet overschat. Mij overtuigt hij echter niet met zijn redenering. Zijn redenering

gaat er volgens mij van uit dat partnereffecten òf (altijd) positief zijn, òf (altijd) negatief. Maar stel nu eens dat er verschillende typen koppels bestaan: die waarin de partners elkaar ondersteunen, en die waarin dat niet zo is of waarin men elkaar zelfs tegenwerkt. Dan lijkt het niet gewaagd te veronderstellen dat juist de koppels waarin men geen ondersteuning ondervindt een grote kans lopen op een breuk in de relatie. In dat geval worden positieve partnereffecten overschat in plaats van onderschat. De effecten van hulpbronnen van de partner op beroepssucces zijn positief: Bernasco's conclusie is stellig. Maar misschien net iets stelliger dan verantwoord.

Clara H. Mulder

Vermeulen, H., & Penninx, R. (red.) *Het democratisch ongeduld; de emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid.*

Amsterdam: Het Spinhuis, 1994. 104 pp.
ISBN 90 5589 005 7

Het Ministerie van Binnenlandse Zaken wilde weten hoe het integratie- en emancipatieproces van zes migrantengroepen verloopt en hoe dat verloop valt te verklaren. De zes groepen zijn: de Molukkers, de Surinamers, de Antillianen, de Zuidoepese arbeidsmigranten, de Turken en de Marokkanen. Ze vroeg de onderzoekers speciaal te letten op de rol die de verschillende etnische groepen daarbij zelf spelen. Wanneer een ministerie een dergelijke vraag laat onderzoeken, getuigt dat allereerst van enige moed. Zo'n vraag kan immers de indruk wekken dat zij op zoek is een soort eigen-schuld-verklaringen voor maatschappelijke achterstand. Het durven stellen van

die specifieke deelvraag kan echter ook worden opgevat als een oprechte poging de doelgroepen serieus te nemen, en ze niet te beschouwen als machteloze slachtoffers van 'het systeem' of 'de maatschappij', maar als groepen die ook zelf, dankzij hun eigen culturele bagage, over machtsmiddelen beschikken om hun emancipatieproces te bevorderen. De projectleiders hebben voor elke doelgroep een of twee onderzoekers uitgenodigd, die bij uitstek deskundig zijn voor de betreffende minderheidsgroep. Omdat een dergelijke werkwijze het gevaar oplevert, dat er zes totaal verschillende en onvergelykbare deelrapporten worden opgeleverd, hebben de projectleiders eerst enkele kernbegrippen toegelicht en vervolgens een lijst van aspecten opgesteld waaraan elke onderzoeker aandacht diende te besteden. Het integratiebegrip werd uiteengelegd in structurele en sociaal-culturele integratie. Hieraan werd toegevoegd dat structurele integratie kan worden opgevat als volwaardige participatie aan de belangrijkste maatschappelijke instituties, waarbij een volwaardige participatie wordt gelijkgesteld aan een evenredige deelname. Sociaal-culturele integratie is het leggen en onderhouden van sociale contacten met de wijdere samenleving en de culturele aanpassing aan die samenleving. De volgende aspecten moesten voor elke doelgroep worden onderzocht: 1. De voorgeschiedenis en het migratieproces; 2. De actuele maatschappelijke positie; 3. De participatie binnen en de oriëntatie op de eigen groep; 4. Verklaringen voor de huidige maatschappelijke positie vanuit factoren van de groep zelf, zoals bij voorbeeld het opleidingsniveau van de eerste generatie, haar culturele oriëntatie en groepscohesie; 5. Verklaringen vanuit factoren die samenhangen met de maatschappelijke context, zoals de schommelingen van de economie en de structurele veranderingen op de arbeidsmarkt. Op deze manier zijn de redacteurs erin

geslaagd de nodige eenheid te bewaren. Dankzij de grote deskundigheid en consciëntieuze inzet van de specialisten staat het boek barstensvol feiten, die voor iedereen die zich in dit terrein wil verdiepen zeer nuttig zijn. Ook als men reeds veel kennis van dit terrein heeft, vindt men nog altijd weinig bekende, doch interessante en relevante feiten. Een pluspunt van het boek is, dat het zich niet uitsluitend beperkt tot die groepen waar de integratieproblematiek het grootst is. Zo komen we te weten dat de integratie van de diverse Zuidoerpaanse migranten zonder veel problemen is verlopen. Flip Lindo spreekt hier van een stil succes. Een categorie die in deze overzichtsstudie wordt gemist, is de groep van Indische Nederlanders. Afgemeten aan hun integratie in Nederland kan bij hen zeker ook worden gesproken van een groot succes, dat zich in nog grotere stilte heeft voltrokken. Daarentegen is er wel uitvoerig aandacht voor de veel moeizamer integratie van de Molukse bevolkingsgroep. Dat is uiteraard terecht. Smeets en Veenman zetten overzichtelijk de vele complicaties op een rij die de integratie van de Molukse immigranten hebben vertraagd, zoals de gedwongen verplaatsing naar Nederland, het aanvankelijke anti-integratiebeleid van de overheid, de verkozen segregatie, en later de gewelddadige politieke acties zoals de bezetting van de Indonesische ambassade en de gijzelingen. Overigens zijn juist die gebeurtenissen aanleiding geweest voor het van de grond komen van het zogenoemde minderhedenbeleid. Door alle verwickelingen en specifieke problemen heeft de integratie van de Molukkers veel langer geduurd dan bij de Indische Nederlanders, maar inmiddels voelen ook zij zich 'steeds meer "thuis" in Nederland', zoals de titel van het Molukse hoofdstuk luidt. Een andere groep die binnen het terrein van het minderhedenonderzoek tot nu toe relatief onderbelicht is geweest, betreft de Antillianen. Hans van Hulst maakt duidelijk dat

het hier een etnisch en sociaal rijk geschakeerde groep betreft, afkomstig van eilandengroepen die bijna 1000 km van elkaar liggen. In Nederland hebben wij vaak een te rooskleurig beeld van het opleidingsniveau en de kennis van het Nederlands van de 'gemiddelde' Antilliaanse migrant. Aanvankelijk kwamen vooral de beter opgeleide Antillianen naar Nederland, maar de meer recente groepen komen uit de lagere 'volksklasse'. Van Hulst zet met name de ontwikkeling van de migratie van Curaçao boeiend neer, en besteedt daarbij veel aandacht aan de voorgeschiedenis en het niet altijd gelukkige beleid van de minister van Koloniën en zijn opvolgers.

In dit bestek ontbreekt de ruimte om elke deelstudie zelfs maar kort aan te stippen. Een bespreking van dit boek kan niet anders dan de rijke inhoud tekort doen. Om het nog erger te maken, rond ik deze bespreking af met het vermelden van enkele minpunten.

Allereerst is het bepaald geen boek om op vakantie mee te nemen. Ik heb het gelezen tijdens enkele zeer zomerse dagen, en heb het toen toch als taai kost ervaren. Het kan natuurlijk aan mij liggen of het warme weer, doch het ligt meer voor de hand de oorzaak te zoeken bij het type boek, waarin verschillende auteurs zes doelgroepen bespreken, die vervolgens weer worden ingeleid en uitgeleid door een tweetal redacteurs. Samenwerkingsprojecten krijgen altijd iets grijzigs en iets middelmatig over zich heen, ook als ze, zoals hier duidelijk het geval is, helemaal niet middelmatig zijn. Wellicht is er zoiets als een 'conservatief' groepseffect, waarin het collectief erop toe ziet, dat uitspraken voortdurend worden afgezwakt en genuanceerd. In het als theoretisch aangekondigde slothoofdstuk moet de lezer het dan doen met passages als: 'Over het antwoord op de vraag wat nu precies het aandeel van de discriminatie is in de verklaring van de werkloosheid is minder duidelijkheid en eensge-

zindheid. Veenmans conclusie dat geen enkele studie uitsluitend geeft over de mate waarin discriminatie bijdraagt tot de hoge werkloosheid onder etnische minderheden, lijkt ons juist.³ Met zulke uitspraken wordt een wetenschappelijk en politiek interessante discussie doodgeslagen. Iets soortgelijks gebeurt bij de discussie over de voor- en nadelen van spreiding. En ook de vraag naar de kwestie of bepaalde etnische groepen afglijden naar een positie van onderklasse, wordt te voorbarig gevonden en zo voortijdig in de motteballen gelegd. En dat is jammer voor dit overigens zeer aanbevelenswaardige boek.

Mart-Jan de Jong

Kloos, P., *Culturele antropologie: Een inleiding*. 6e, herziene druk.

Assen: Van Gorcum, 1995. XII + 248 pp.
ISBN 90 2322 991 6

Zoals ook bij de vorige druk van Kloos' *Inleiding* in de culturele antropologie al gezegd, is dit een uitstekend werk. Het is helder en compact geschreven, al maakt dit laatste tegelijk duidelijk dat het als studieboek een behoorlijke kluif kan betekenen voor de studenten die het voorgeschoteld krijgen. Het boek geeft een overzicht van antropologische begrippen, gedachten, werkwijzen, aandachtsgebieden, theoretische stromingen en ga zo maar door. Voor collega's die hun geheugen even willen opfrissen (ik spreek uit ervaring) heeft het boek zijn nut, evenals voor diegenen die behoefte hebben aan een kort overzicht van wat er, om maar een voorbeeld te noemen, in de antropologie over het begrip macht wordt gezegd.

Vergeleken met andere, met name Amerikaanse, inleidende werken biedt dit boek over het alge-

meen minder illustratief en aan opwindende etnografiën ontleend *casus*-materiaal; ook fotoillustraties komen er niet in voor. Aan de andere kant zal men in de meeste andere inleidingen tevergeefs zoeken naar kennistheoretische hoofdstukken over antropologische methoden van vergelijking en bewijsvoering zoeken. Peter Kloos geeft ze wel; daarmee onderstreept hij niet alleen een deel van zijn eigen belangstelling, maar trekt ook de lijn van zijn leermeester André Köbben door. Antropologie als degelijke wetenschap, waarin ook grote of grootse ideeën niet dan na methodisch verantwoord onderzoek mogen worden gepresenteerd of geaccepteerd. Empirisch gericht (het 'nieuwe' hoofdstuk over veldwerk doet mij bedenken dat dit onderwerp als zodanig de laatste twintig jaren wat uit de mode is geraakt) en wars van wilde speculaties. Het is dit verband opvallend dat Kloos het structuralisme van Lévi Strauss op een afstandelijke maar tegelijk ook kritiekloze manier presenteert (cf. pp. 150-152). Ook op enkele andere plaatsen trof mij zijn presentatie als een houding van 'boven de partijen staan'. Maar dat recht wil hem, nu zijn *Inleiding* bijna een kwart eeuw bestaat, niet ontzeggen. *Culturele antropologie. Een inleiding* is een vakbekwaam geschreven boek dat zijn bestaansrecht al lang bewezen heeft en voorlopig het eeuwige leven lijkt te hebben. Alleen zou Kloos er mijns inziens goed aan doen bij de volgende druk, vooral ten behoeve van de studenten, iets meer aandacht te besteden aan de termen sociale en culturele antropologie dan hij nu (cf. pp. 208-209) doet. En, bovenal, een paragraaf te wijden aan de 'interpretatieve antropologie' van Clifford Geertz en de zijnen; deze benadering mag in een boek als dit niet ontbreken.

Dick Papousek

Vermeulen, H., & Govers, C. *The anthropology of ethnicity. Beyond 'Ethnic groups and boundaries'.*

Amsterdam: Het Spinhuis, 1994. 104 pp.
ISBN 90 7305 297 1

De in 1969 gepubliceerde inleiding tot de Bundel *Ethnic Groups and Boundaries* van Fredrik Barth werd al snel na verschijnen als een klassieker beschouwd. Het vijftiende jaar later in Amsterdam gehouden congres over *The anthropology of ethnicity* was een gouden greep en het boekje waarin de resultaten van die bijeenkomst vastgelegd zijn, is een welkome bijdrage aan de discussie over etniciteit en identiteit. Aardig is dat Barth zelf aan de retrospectieve beoordeling meedoet. Zijn oorspronkelijke ideeën over etniciteit als proces, over etnische groepen als zelf- dan wel door anderen als zodanig gedefinieerde eenheden van sociale organisatie, waarvan de grenzen een belangrijker onderzoeksveld vormen dan de inhoud, zijn overeind gebleven. Etniciteit als sociale organisatie van cultuurverschil vraagt om factoren die een bemiddelende rol kunnen spelen, maar biedt ook de mogelijkheid tot het optreden van politieke entrepreneurs. Naast de inleiding van de hand van de redacteurs en het (voor alle duidelijkheid: nieuwe) artikel van Barth over etniciteit in de huidige tijd (Bosnië bij voorbeeld) bevat het boekje bijdragen van Katherune Verdery, die etniciteit in samenhang met nationalisme en staatsvorming behandelt, Anthony Cohen over individueel etnisch bewustzijn, en Eugene Roosens over de historische dimensie van etniciteit. Een uitstekend bundeltje, dat het verdient snel uitverkocht te zijn.

Dick Papousek

Angenent, W.J., *Globaal geschetst. Hoofdlijnen van de geschiedenis en leer van de internationale betrekkingen.*

Nieuwerkerk a/d IJssel: Service, 1995. 111 pp.
ISBN 90 5653 001 1

Terwijl iedereen in Nederland praat over internationalisering, de muur gevallen is en de wereld er geheel anders uitziet dan de meesten onder ons zich vlak na de Koude Oorlog konden indenken, ontbreekt bij de meest hoogopgeleiden enige kennis omtrent inzichten uit de leer der internationale betrekkingen. Dit, gekoppeld met een ontstellend gebrek aan kennis van de geschiedenis als gevolg van het tekortschietend middelbaar onderwijs, rechtvaardigt de uitgave van dit boekje. Er bestaat behalve buitenlandse studies nauwelijks in het Nederlandse taalgebied een dergelijk gecompriëerd en deskundig, inzichtgevend werk. Het bestaat uit een zestal hoofdstukken. Allereerst een informatief hoofdstuk over de wetenschappelijke fundering van de leer der internationale betrekkingen. Daarna een hoofdstukje over de geschiedenis van de Europese internationale betrekkingen vanaf 1500, dat in reuze schreden de afgelopen 500 jaar beschrijft. Vervolgens komt een hoofdstukje over de wijze waarop staten diplomatie bedrijven. Daarnaast is er een hoofdstuk over de gevolgen van het mislukken van diplomatiek optreden: de geschiedenis en organisatie van de oorlog. Een en ander culmineert in een hoofdstukje over de paradigma der internationale betrekkingen en hoe hieruit voortvloeiende wetenschappelijke problemen worden behandeld. Het geheel wordt afgesloten door een hoofdstuk, waarin aanwijzingen worden gegeven over hulpbronnen voor zelfstudie. Als belangrijkste kritiek kan men opmerken dat het boekje nogal eurocentrisch

van aard is, respectievelijk veel illustraties op het gebied van Europa en haar naaste bondgenoten geeft. Daarnaast zou men kunnen opmerken dat de verwevenheid tussen de leer der internationale politieke en economische betrekkingen nauwelijks aan de orde komt. Ook wordt niet veel aandacht geschonken aan de relatie tussen Europa, Noord-Amerika en de rest van de wereld. De gecompliceerde schrijfstijl van de auteur doet mij naar een meer omvattende gedegen inleiding van zijn hand verlangen. Alhoewel, voor iedere hbo-er en/of academicus die verstandig mee wil praten over de internationale politiek is dit boekje een must!

Dr. Ph. van Engeldorp Gastelaars

Soeters, J., *Verschuivende en vergruizende grenzen: over de door-dringbaarheid van organisaties (met toepassing op de krijgsmacht)*.

Oratie KMA. Breda, 1994. 46 pp.

Met het uitspreken van een deel van deze tekst aanvaardde de auteur het ambt van gewoon hoogleraar in de organisatiesociologie aan de Faculteit Militaire Bedrijfskunde van de KMA, begin 1995. Deze recensent, die zich zo'n dertig jaar geleden in een gelijksoortige situatie bevond, heeft er met meer dan professionele belangstelling kennis van genomen. Soeters begint zijn beschouwing met een 'beschrijving-in-hoofdpijnen van macro-ontwikkelingen die zich momenteel wereldwijd afspelen'. Gelukkig maakt hij vervolgens een zachte landing door, in het voetspoor van Van Doorn, te wijzen op de rationaliseringsdwang waaraan alle organisaties steeds meer onderworpen zijn, met alle gevolgen voor de betrokken individuen, die de risico's van het

'nieuwe paternalisme' moeten dragen. Hij wijst op een vijftal processen die de buitengrenzen van organisaties doen vervagen ('vergruizen' lijkt mij taalkundig onjuist) en de binnengrenzen doen verschuiven. Die processen worden uitvoerig beschreven; ze zijn mondiaal en in de visie van de auteur daarmee min of meer fundamenteel te noemen. Als zodanig worden genoemd: (1) externaliseren (het buiten de organisatie plaatsen van activiteiten en personeel), (2) isomorfing (normen en waarden dringen van buitenaf naar binnen en leiden tot eenvormigheid), (3) veranderende patronen van externe- en het ontstaan van interne mobiliteit, (4) toetreding van vrouwen en allochtonen en (5) toename van (staats)grensoverschrijdende organisatievormen. Ook de krijgsmacht kan zich als organisatie niet onttrekken aan de wereldwijde rationaliseringsdwang. De auteur plaatst, om dit nader toe te lichten, die krijgsmacht tegen de achtergrond van de vijf processen. Dat levert dan een fraai overzicht op van een aantal 'onoverkomelijkheden, uitdagingen en dilemma's'. Bij ieder van de vijf blijkt een heel veld van organisatorische problemen te bestaan, die op deze wijze overzichtelijk geordend worden. Ik denk dat Soeters, op dit punt beland, zijn gehoor extra heeft weten te boeien: de schok der herkenning, en de suggestie dat een aantal prangende vragen binnen het militaire apparaat niet anders zijn dan verbijzonderingen binnen een algemeen patroon van organisatiesociologische problematiek. Zoiets geeft weer moed. Voor wie een helder overzicht wil lezen van de belangrijkste problemen waarvoor het militaire management zich heden ten dage gesteld weet, is Soeters' oratie zonder meer verplichte literatuur. Dat betekent echter niet dat er vanuit wetenschappelijke optiek geen kritiek mogelijk is. Het belangrijkste tekort van zijn benadering is theoretisch van aard: de betrekkelijke willekeurige keuze van 5

'ontwikkelingen', zonder verwijzing naar hun onderlinge samenhang, relatieve belangrijkheid – en zonder de mogelijkheid van het bestaan van tegengestelde ontwikkelingen zelfs maar te noemen. Als men dan vervolgens uit deze opsomming aanbevelingen voor een specifieke organisatie wil afleiden, blijft men onherroepelijk een roepende in een oeverloze oceaan; er is te veel aan 'blackbox' om alle prescriptie overtuigingskracht te kunnen geven. En ook is het opvallend dat bij de behandeling van sommige ontwikkelingen niet gerefereerd wordt aan het bestaan van bepaalde velden van onderzoek. Zo is er een enorme hoeveelheid aan onderzoek – én theorie – op het gebied van 'non-territorial actors', IGO-INGO verhoudingen, interdependentie, etc., afkomstig van het studieveld der Internationale Betrekkingen. Enige referentie daaraan bij de behandeling van staatsoverschrijdende organisatievormen zou niet hebben misstaan. En ook is er destijds, in de 60er jaren, beslist veel meer onderzoek gedaan naar organisatorische problemen binnen multi-nationale strijdmachten dan de auteur suggereert (VN-Peace Keeping (Oslo papers) en MLF). Maar dat laatste is slechts een detail. Hoofdzak is: een theoretisch niet al te sterk, maar goed leesbaar overzicht van een aantal actuele problemen waarvoor de krijgsmacht zich als organisatie gesteld ziet.

J. Niezing

Frantzen, D., *Van Revolutie tot Perestrojka; Een analyse van de economische ontwikkeling van Rusland en de Sovjet Unie.*

Brussel: VUB Press, 1994. 271 pp.

ISBN 90 5487 087 7

De beschrijving van de opkomst, de bloei en de neergang van de Sovjet-Unie is helder en niet opgesmukt beschreven. De route die de auteur heeft gekozen is al vaak bewandeld: de revolutie, het oorlogscommunisme, de NEP, de Stalinistische periode en vervolgens hoofdstukken die gewijd zijn aan perioden, waarin bekende politieke leiders aan het bewind zijn geweest: Kroestsjov, Breznev en Gorbatsjov. Bij het lezen valt op, dat het betoog in sterke mate is opgehangen aan de politieke leiders. Het is goed verdedigbaar, want het is aannemelijk, dat het functioneren van een sterk hiërarchische structuur, zoals in de voormalige Sovjet-Unie, staat en valt met de aanwezigheid van een sterke man. Cruciaal is dan de wisseling van de wacht en dat zien wij dan ook in het boek terug. De belangrijkste discussies in de Sovjet-Unie worden gevoerd na de dood van Lenin en van Stalin. De gekozen benadering heeft als consequentie, dat geen aandacht wordt geschonken aan de rol van de communistische partij. Het verhaal beperkt zich hoofdzakelijk tot discussies binnen het partijpolitieke kader. Welke machtsmiddelen zijn aangewend komt slechts indirect tot uiting, bij voorbeeld in het feit, dat het begin en ook het einde van deze politiestaat is ingeluid door soldaten, die weigerden op hun medeburgers te schieten. Wat houdt, zoals de ondertitel belooft, de analyse van de economische ontwikkeling dan wel in? Er wordt niet uiteengezet welke tekortkomingen het centraal geleide stelsel te zien geeft en ook niet geanalyseerd welke economische

krachten hebben geleid tot het uiteenvallen van de Sovjet-Unie. De auteur merkt alleen op, dat de resultaten van het vijfjaren plan in de Breznev-periode zijn verslechterd en geeft daarvoor de bekende reden, dat er moeilijkheden zijn ontstaan omdat de economie niet langer een extensief groeipatroon zou volgen. Wij komen tot de conclusie, dat het boek op een nogal globale wijze de geschiedenis van de Sovjet-Unie beschrijft. Het gaat over belangrijke politici die een stempel op hun tijd drukken door een of andere redevoering tijdens een partij congres. Verder bespreekt het boek de resultaten van de opeenvolgende vijfjaren plannen. Dit leidt wel eens tot een regenachtige bladzijde met veel cijfers en percentages. De schrijver geeft overigens toe, dat de officiële statistieken niet betrouwbaar zijn geweest, zodat kan worden aangenomen, dat de economische groei is overschat. De suggestie kan worden gewekt, dat de waarde van het boek kan worden ontleend aan de actualiteit. Hierbij wreekt zich dat de analyse nogal oppervlakkig is en de beschrijving tot de weergave van plannen blijft beperkt. Worden die plannen niet weggespoeld in een woeste zee van ontwikkelingen? Het is alsof de Titanic is gezonken en dat wij naar aanleiding daarvan geïnteresseerd zijn in de muziek die het scheepsorkest heeft gespeeld.

Piet Hein Admiraal

Pasture, P., *Christelijke syndicalisme in Europa na 1968.*

Leuven/Amersfoort: Acco, 1993. 191 pp.
ISBN 90 3342 851 2

Om dit zorgvuldig opgesteld en goed gedocumenteerd boek voor te stellen kunnen wij verwijzen naar hetgeen de auteur zelf erover schrijft:

'Christelijke vakbonden vormen een buitenbeentje in Europa. Nochtans spelen zij een niet onaanzienlijke rol in verscheidene Europese landen, hoewel zij nergens een zo vooraanstaande positie innemen als in België. Hun ideologische ontwikkeling in de naoorlogse periode is nogal turbulent verlopen. Sommige christelijke vakbonden zijn gesecculariseerd of zijn gefusioneerd met socialistische vakbonden. Maar andere bleven trouw aan hun basisbeginselen. Tot verrassing van velen blijken zij ondanks de secularisatie en de crisis van de arbeidersbeweging in de jaren tachtig toch goed stand te houden.'

Om dit enigszins waar te maken loodst de historicus P. Pasture ons door het bos van de christelijke vakorganisaties in Frankrijk, Nederland, België, Luxemburg, Zwitserland, Duitsland (BRD), Oostenrijk, Italië en Oost-Europa. Vervolgens beschrijft hij het ontstaan en de ontwikkeling van de internationale Christelijke Vakbeweging: het Internationaal Christelijk Vakverbond (ICV) dat later tot Wereldverbond van de Arbeid (WVA) omgebouwd wordt. Ten slotte zoemt hij nog in op de geschiedenis van twee bijzondere internationale christelijke beroepsorganisaties: die van de metaalbewerkers en die voor de bedienden.

Geschreven in opdracht van het Europäisches Zentrum für Arbeitnehmerfragen (EZA) en gefinancierd door de Europese Commissie beperkt dit onderzoek zich tot de geschiedenis van de christelijke vakbonden na 1968 en dan nog hoofdzakelijk tot hun institutionele vormgeving. Dit is ontegensprekelijk een heuse bijdrage. Een overzichtelijk en systematische beschrijving van wat het christelijk syndicalisme in Europa is en betekent, ontbrak tot nu toe. Deze leemte is nu aangevuld. Hiermee wordt de lezer in het dichte bos van vele instellingen – waarvoor drie bladzijden afkortingen amper volstaan – een stuk wijzer.

Maar de lezer krijgt meer. Het onderzoek peilt ook naar de vorm en de inhoud van de essentie van deze instellingen: het 'christelijk karakter', de 'christelijke dimensie' en de 'christelijke identiteit'. Dit is een nobele doelstelling, zeker wanneer dit zoeken gesitueerd wordt in het proces van deconfessionalisering, ontzuiling, secularisering en pluralisme. Zo begrijpt men hoe deze maatschappelijke ontwikkelingen van buitenaf maar ook van binnenuit deze christelijke vakorganisaties hebben omgevormd of doen verdwijnen. Het beeld dat men na de lezing van dit onderzoek overhoudt is op zijn minst paradoxaal. Feitelijk – maar dat schrijft de auteur niet – schieten er twee soorten christelijke vakbonden over: de *eerste*, die met een sterke organisatie en een uitstekende dienstverlening vele leden mobiliseren en organiseren maar die hun christelijke identiteit met een niet te afgelijnde personalisme, anti-materialisme en solidarisme opvullen, de *tweede*, die organisationeel weliswaar zwak staan, maar die in staat zijn om een conservatief-kerkelijke visie met missionaire ijver uit te dragen. De eerste hebben leden en geld, dus macht; de tweede, een boodschap, een overtuiging – die de eerste niet (meer) delen, laat staan aanspreekt... Beide vinden elkaar – voor hoelang nog – rond bepaalde acties en belangenvertegenwoordiging.

Het besluit is dan ook merkwaardig: 'Ten slotte moet onzes inzien aangenomen worden dat het maatschappijmodel dat christelijke vakbonden uitdragen, nl. een persoonsgerichte en harmonische zorgzame samenleving, waar gezocht wordt naar vreedzame arbeidsverhoudingen, een deel van de werknemers kan blijven aanspreken, die bovendien geloven in de haalbaarheid ervan. Dat veronderstelt evenwel dat zij zich voldoende 'open' opstellen. Een flinke dosis pragmatisme gekoppeld aan een geheel van blijvend actuele waarden, gegrondvest in de Europese cultuur, zou wel eens het 'geheim' van de christelijke vak-

beweging kunnen zijn. Echt evidentie voor een of andere verklaringsfactor bezitten we niet. Hoe dan ook, intrinsiek lijkt de toekomst voor de christelijke vakbonden dus toch niet al te somber. Belangrijk lijkt ons alvast de vaststelling dat voor kleine organisaties het handhaven van een zekere 'orthodoxie' en een specifiek christelijke opstelling niet noodzakelijk negatief werkt, integendeel zelfs – daar waar een dergelijke opstelling voor grote sociale bewegingen nefast is.' Eén instelling verdient nog meer aandacht: het Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV) in België. Als één van de grootste voorstanders van de internationale 'christelijke' vakbeweging, draagt het het leeuwendeel van de financiële lasten van het Wereldverbond van de Arbeid (WVA), terwijl zijn eigen aangesloten beroepsfederaties uit de christelijke internationale beroepsfederaties met luide of stille trom stappen... Wat dit allemaal in de toekomst voor gevolg kan hebben vindt men jammer genoeg niet in dit boek. Maar dit is wel een onbeschaamde vraag.

Albert Martens